

Історія професійно-педагогічної підготовки вчителя в Україні періоду другої половини XIX - початку XX ст. досліджувалася Л. Вовк, М. Грищенком, Н. Дем'яненко, І. Кравченко, О. Лавріненом, М. Левківським, В. Майбородою, С. Сірополком, О. Сухомлинською, Т. Усатенко, М. Ярмаченком та ін.

Кінець XIX - початок XX ст. - потужний етап розвитку вітчизняної педагогічної теорії та практики. Інтенсивна розробка педагогічних проблем була зумовлена піднесенням суспільно-політичного руху, реструктуризацією шкільної справи. Цей період позначений спробами передових діячів, відомих педагогів суспільства вирішити проблеми формування особистості вчителя, його професійної майстерності, ролі і місця освітнього діяча в організації навчально-виховного процесу, шляхів і форм підготовки вчительських кадрів.

Велінням часу, об'єктивною необхідністю зазначеного періоду назріла курсова система підготовки вчителів для початкових шкіл. Її складовою були дворічні та трирічні педагогічні курси для підготовки вчителів і вчительок при міських училищах, тимчасові педагогічні курси для вчителів і вчительок початкових народних училищ. "Правила педагогічних курсів для підготовки вчителів і вчительок початкових училищ", затверджені Міністерством Народної освіти 29 червня 1907 року, визначали, що їхньою метою, насамперед, повинна стати практична підготовка вихованців до педагогічної діяльності. Навчання було безкоштовне, але слухачі утримували себе самостійно. Приймалися молоді люди віком від 16 років після закінчення міського, повітового, духовного училищ. Програмою було заплановано вивчення загальноосвітніх і спеціальних предметів. Останні включали педагогіку, дидактику, училищеведення, гігієну з відомостями про надання першої медичної допомоги, методику викладання російської мови та арифметики в початковій школі, чистописання, співи та гру на скрипці, гімнастику та методику її викладання, організацію дитячих ігор. У відповідності із місцевими умовами викладалися садівництво, бджолярство, городництво, рукоділля, ручна праця тощо. Слухачі курсів відвідували теоретичні та практичні заняття. На теоретичних заняттях вони знайомилися із загальноосвітніми предметами та методикою їх викладання в межах курсу вчительських семінарій. Професійно-педагогічні вміння та навички, необхідні для організації навчально-виховного процесу, студенти отримували на практичних заняттях, що включали в себе викладання у початковій школі, а школа, як правило, створювалася при курсах на другому, третьому роках

УДК 37.036:371.14(477):"18"М9"

Олена Тринус,
м. Київ

**ТВОРЧІ ПОШУКИ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ
ВЧИТЕЛЯ В ЗАКЛАДАХ ПІСЛЯДИПЛОМНОЇ
ПЕДАГОГІЧНОЇ ОСВІТИ УКРАЇНИ
КІНЦЯ XIX - ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ**

Вчитель у суспільстві має визначальне місце. Від того, якими особистісними рисами він володітиме, який рівень педагогічної майстерності матиме, яку педагогічну концепцію втілюватиме в життя, залежить доля народу. В різні періоди розвитку України питання про роль учителя в житті суспільства та організація його підготовки та перепідготовки були найголовнішими.

навчання. Пропедевтичною підготовкою до практичної роботи стала теоретична підготовка курсистів, знайомство з навчальними підручниками та посібниками, способами їх використання, відвідування зразкових уроків керівника педагогічної практики та вчителя початкової школи з наступним звітом про результати своїх спостережень щодо форм і методів викладання, складання конспектів уроків [4, с. 25-26].

В "Правилах організації чоловічих двохрічних педагогічних курсів" при Богодухівському міському училищі визначалося, що теща пробного уроку повідомлялася вихованцю за тиждень до його проведення, складався конспект уроку, що перевірявся керівником. Пробний урок проводився впродовж 30-35 хвилин, решта 25-30 хвилин використовувалася на його розбір. Спочатку сам практикант давав критичну оцінку своєму уроку, що привчало його до аналізу власної діяльності та сприяло самовихованню - необхідній умові набуття професіоналізму, потім надавалося слоєю іншим курсистам, які фіксували свої враження від роботи товариша в щоденниках педагогічної практики. Остаточну оцінку ставив керівник, показуючи спочатку достоїнства уроку, а потім, роблячи детальний аналіз його недоліків. Робота майбутніх учителів оцінювалася за критеріями: 1) знання предмету викладання; 2) добір доцільних методів викладання; 3) використання приладів (вміння приготувати їх власними силами) для наочності викладання; 4) засоби встановлення контакту між учителем і учнями, організація навчання на різних рівнях пізнавальної активності учнів; 5) уміння впливати на аудиторію; 6) культура мовлення, зовнішнього вигляду, поведінки. В кінці уроку оголошувалася оцінка, що записувалася в конспекті уроку.

Випускні іспити для слухачів педагогічних курсів включали екзамен з методики викладання предметів, пробний урок на тему, обрану самим дипломантом. Урок проводився публічно, тобто на ньому могли бути присутніми всі бажаючі співробітники курсів і гості [6, с. 15-17].

"Правила тимчасових педагогічних курсів для вчителів і вчительок початкових народних училищ", що були затверджені Міністерством Народної Освіти 5 серпня 1875 року, наголошували, що вони влаштовувалися з метою "ознайомлення малопідготовлених учителів і вчительок початкових народних училищ з кращими способами навчання, поновлення знань щодо предметів, які вони викладають, для вдосконалення їхньої педагогічної праці" (§1). Курси організовувалися влітку і продовжувалися від 4-х до 6-ти тижнів (§8), при них для практичних занять відкривалася зразкова школа, для якої був

підготовлений контингент учнів, частково зовсім неграмотний (§9). Відкриття та закриття курсів супроводжувалося молебнем для того, щоб "викликати у присутніх моральне почуття та усвідомлення необхідності добросовісно виконувати вчительську справу" (§17). Перед початком роботи проводилося анкетування, щоб з'ясувати: які питання кожен учитель вважав за необхідне вияснити та, виходячи з цього — складалася програма курсів і розклад занять (§§ 18, 19). Теоретичні заняття проводилися виключно у формі бесід керівника курсів, а не у вигляді лекцій та повчальних промов. Рекомендувалося обговорення питань значення особистості вчителя для розвитку учнів, оволодіння педагогами необхідними знаннями і вміннями для підвищення рівня професіоналізму, проблеми розвитку та самовдосконалення (§24) [7, с. 1-6].

Керівник курсів у м. Полтаві Д. Тихомиров влітку 1898 року в своєму звіті зауважував, що за 20 років з часу затвердження "Правил тимчасових педагогічних курсів для вчителів і вчительок початкових народних училищ" піднявся освітній рівень народного вчителя, удосконалились педагогічні знання, вміння та навички, але розширилася і програма народної школи. Тому він вніс пропозицію, яку підтримали керівники подібних зібрань, а саме: організатори і керівники курсів мають право приймати самостійні рішення щодо розробки програми курсів, форм їх проведення; в цьому процесі мають право брати участь слухачі курсів; курси мали носити практичний характер і кількість пробних уроків учасників не повинна була бути обмеженою [9, с. 3-6].

Аналіз історико-педагогічних джерел дозволяє виокремити курси для підвищення кваліфікації вчительства в м. Одесі (1901 р.). Керівником навчального закладу був відомий педагог, методист, дидакт М. Бунаков. Звіти про проведення тимчасових курсів дозволяють зробити висновок, що керівний та викладацький склад на курсах формувався з числа відомих педагогів, досвідчених лекторів, які досліджували проблеми формування професіоналізму вчителя, були знані завдяки участі в організації публічних лекцій та викладацькій роботі на курсах. У зв'язку з тим, що відчувалася потреба у вдосконаленні рівня підготовки вчителя народної школи, добір таких лекторів набув актуальності та гострої необхідності.

В роботі Одеських курсів брали участь 504 слухачі з Одеського, Тираспольського, Анан'євського, Єлисавеградського та Александрійського повітів Херсонської губернії. Це були вчителі з різним досвідом педагогічної роботи - від одного до п'ятнадцяти років. Зауважуючи, що складовою педагогічної

майстерності вчителя є гуманістична спрямованість, М. Бунаков в бесідах з курсистами говорив про освітянина, який приходить до школи після вчительської семінарії, має недостатню педагогічну підготовку, маленьку зарплатню, важкі умови життя, велике навантаження, нестачу професійного спілкування, повну службову незахищеність тощо. Але своєю наполегливою працею вчитель повинен стверджувати найвищі духовні цінності. Саме серед педагогів, більше ніж представників інших спеціальностей, зустрічається глибока відданість своїй справі, неформальне ставлення до виконання професійного обов'язку. У відзиві І. Архангельського, слухача курсів, учителя сільської школи, говорилося: "Курси для більшості вчителів нашої губернії є прямо-таки знахідкою. Тяжкі умови життя в селі змушують народнику почувати себе непросто. Для більшості з них живе друковане слово є розкішшю. Немає інтелігенції, з якою можна було б відвести душу. Але от курси! Лектори несуть просвіту, збуджують засинаючи сили, дивляться на нас не очима керівництва, а як старші товариші у справі освіти... Тобою оволодіває дике бажання працювати. Не відчуваєш втоми. Жаль, що закінчуються лекції. Ми тепер зі свіжими силами, з полегшеним серцем, з вільною душею, в ім'я великої ідеї підемо сміливіше проти свого ворога - "народної темряви" [1, с. 3, 42].

В 1906 році М. Бунаков, керівник багатьох тимчасових педагогічних курсів, що проходили в різних містах Росії і України з 1897 до 1902 роки, опублікував навчально-методичне видання "Шкільна справа", де систематизував матеріал, пророблений на тимчасових курсах за тридцять років [2, с. 163-165].

Станом на 1 січня 1910 року тимчасові вчительські курси були організовані в 15 містах України. Із загальної кількості вчителів початкових шкіл Харківської губернії курсову підготовку пройшли 479 осіб - 23,8% від загальної кількості вчительського персоналу початкових шкіл, що складала на той час 2009 осіб. Влітку 1910 року відбулися ще одні тимчасові курси в м. Харкові. Серед присутніх було проведено анонімне анкетування щодо пропозицій змісту проведення тимчасових педагогічних курсів [11, с. 3-5, 15-32].

Серед періодичних видань, що були популярні в середовищі вчителів слід відзначити: "Русский педагогический вестник", "Журнал для воспитателей", "Земская школа", "Вестник воспитания", "Русская школа", "Світло". На їхніх сторінках порушувалися різні проблеми формування та вдосконалення педагогічної майстерності вчителя. Так, у журналі "Русский педагогический вестник" за 1858 рік даються практичні

рекомендації молодим учителям щодо спілкування зі своїми учнями. Визначаючи мовлення вчителя домінантною складовою його педагогічної майстерності, автор звертає увагу на умови ефективності професійного мовлення вчителя:

1. Насамперед, це культура мови, що передбачає її правильність, а саме: "ніколи вирази грубі, тривіальні не повинні оскверняти уста вчителя"; вчитель повинен говорити голосно, розбірливо, повільно, щоб учні добре його розуміли; слова вчителя повинні промовлятися з важливістю, не виключаючи доброзичливості, ласкавості в голосі, однак, при цьому, треба остерігатися легковажності в спілкуванні з учнями.

2. Спрямованість до учнів, що означає прагнення вчителя до діалогічної взаємодії: слід використовувати такі вирази, що вони були відповідними з розумовим розвитком дітей, з силою їхнього сприймання, викладати предмет невимушено, акцентуючи увагу на важливих аспектах, не підвищувати голосу, при цьому не витрачаючи без усякої користі фізичну силу та нівелюючи шум у класі [8, с. 243-244].

У журналі "Вестник воспитания" (№4 за 1896 рік) були опубліковані матеріали доповіді У. Міллігана на зібранні членів британського медичного товариства, що відбулися влітку 1895 року. Автор підняв проблему горлових хвороб учителів, а особливо - вчительок, що виникають унаслідок надмірної напруги голосових органів. Причинами таких хвороб він вважає навантаження, інколи більш ніж 5-6 годин на день, умови викладання — знаходження в приміщеннях, де займаються по декілька класів, недостатній фізичний розвиток організму, в тому числі органів мовлення, у молоді, що починає вчительську діяльність. У. Мілліган вважав, що до голосу вчителя висуваються особливі вимоги. Він сформулював поради молодим учителям щодо його збереження:

— кожен учитель до початку своєї педагогічної діяльності повинен прослухати курс лекцій із правильного користування та збереження свого голосового апарату;

— вчитель має дотримуватися певних умов роботи в школі: мати час для голосового мовчання, працювати в світлих та добре провітрюваних кімнатах, причому кожен клас повинен мати свою кімнату з розташованими амфітеатром партами, регулярно проводити в класах вологе прибирання тощо;

— при хворобах органів дихання вчителю, насамперед, потрібен відпочинок і правильне лікування [5, с. 296-297].

Професор Петербурзького університету М. Вагнер у своїй роботі "Педагогічні думки" (1895 рік), зауважував, що в основі

педагогіки повинні бути віра і любов, а педагогічна діяльність має керуватися, виключно, емоціями. Він писав: "В педагоги часто йдуть для отримання шматка хліба насущного. Якщо не всі, то більшість нашого суспільства думає, що педагогом зможе бути кожен, у кого є розум і яка-небудь книжна підготовка, підтверджена вчительським дипломом. Це прикра помилка. Педагогом може стати людина, яка підготувала свій характер для педагогічної діяльності: вона повинна виробити в собі терпіння, любов до праці і, головне, любов до дітей" [3, с. 21]

У 1913 році було прийнято рішення про щорічне видання та розсилку по всім губернським школам конспектів лекцій з педагогічних предметів, що були прочитані на літніх тимчасових педагогічних курсах. Перше таке видання опубліковано за результатами курсів Харківського губернського земства саме в 1913 році. П'ятий розділ роботи був присвячений виразному мовленню вчителя. Наголошувалося, що виразне мовлення для вчителя має велике значення. Воно допомагає встановити взаємодію зі своїми учнями на засадах співробітництва та забезпечує педагогічний успіх. Слід усвідомлювати, що виразність мовлення потребує спеціальної роботи над собою. Опанування методом виразного мовлення має технічний (постановка техніки мовлення, вивчення сили, висоти, тембру звуку), логічний (забезпечення мовленнєвої інтонації за допомогою логічних і граматичних пауз) та художній (емоційно-образна виразність) аспекти. Слід відзначити, що конспекти лекцій містили й практичні рекомендації вчителю щодо оволодіння необхідними знаннями, вміннями, навичками для підвищення свого рівня професійної майстерності. Вони були в нагоді сільському вчителю, який не мав можливості бути присутнім на лекціях, а також слухачам із-за відсутності в них навичок засвоювати науковий матеріал, запропонований у вигляді лекцій, багатопредметності та короткочасності курсів, втомі вчителів після навчального року.

Однією з форм професійної перепідготовки вчителів середніх шкіл були тимчасові педагогічні курси для вчителів і вчительок середніх навчальних закладів з річним терміном навчання. Свою роботу вони розпочали на початку 70-х років XIX ст. в Санкт-Петербурзі. Типових правил про такі курси не було, але перед їх початком організаційна комісія зі складу викладачів подавала на затвердження в Міністерство Народної Освіти правила організації навчально-методичної роботи і предметні програми. Варто відзначити, що головну увагу у перепідготовці вчителя на курсах було приділено формуванню в учителя професійних умінь, оволодінню всіма необхідними

елементами педагогічної техніки. Для цього збільшено кількість практичних занять порівняно з попередніми курсами. На кожного слухача припадало по 8 тижнів педагогічної практики в середніх навчальних закладах м. Києва (Імператорської Олександрійської гімназії, реальному училищі Св. Катерини, чоловічої V гімназії, колегії Павла Галагана тощо), під час якої курсисти мали можливість приймати активну участь у підготовці та проведенні уроків. Заняття на курсах проводили викладачі-керівники та викладачі-асистенти, які запрошувалися з числа досвідчених учителів цих навчальних закладів і мали високий рівень педагогічної майстерності. Під їх керівництвом курсистів залучали до перевірки письмових робіт учнів. Викладачі - асистенти в своїх класах вели "кругові зошити", куди записували педагогічні спостереження, запитання до викладачів. Свідоцтво про закінчення тимчасових педагогічних курсів отримували слухачі, які здавали іспит з теоретичних предметів (колоквіум і реферат), давали заліковий пробний урок і на засіданні відділу отримували особливий загальний бал за педагогічну практику [10, с. 14-29].

Таким чином, розвиток закладів післядипломної педагогічної освіти — тимчасових курсів для перепідготовки вчителів початкових і середніх шкіл різних термінів функціонування, слід вважати однією з провідних тенденцій підготовки педагогічних кадрів кінця XIX - початку XX століття. Цей процес був ознаменований активними пошуками нових форм здійснення навчально - виховного процесу, розвитку елементів педагогічної майстерності майбутнього вчителя — вихователя, розробкою наукових засад практичної підготовки майбутніх учителів на основі єдності педагогічної теорії та практики.

Література

1. Бунаков П.Ф. Отчет о занятиях на временных педагогических курсах, происходивших в г. Одессе в августе 1901 года / Н.Ф. Бунаков. - Херсон, 1901.-42 с.
2. Бунаков П. Школьное дело / Н. Бунаков- С.-Петербург: Издание М.М. Гутзаца, 1906. - 230 с.
3. Вагнер Н.П. Педагогические мысли / Н.П. Вагнер // Вестник воспитания. - 1895.-№ 8. - С. 21.
4. Вопросы и нужды учительства. - М.: Типография Т-ва И.Д.Сытина, 1909.-95 с.
5. Миллшан У. Горловые заболевания у людей, занимающихся педагогической деятельностью / У. Миллиган // Вестник воспитания. - 1896. - № 4. - С. 296-297.
6. I Правила организации мужских двухгодичных педагогических курсов при Богодуховском городском училище, утвержденные

г. Попечителем Харьковского учебного округа 21 апреля 1903 года. — Богодухов: Типография И.И. Старосельского, 1910. - 35 с.

7. Правила о временных педагогических курсах для учителей и учительниц начальных народных училищ, утвержденные Министерством Народной Просвещения 5 августа 1875 года. - Чернигов: Типография Губернского земства, 1895. - 7 с.

8. Речь преподавателя // Русский педагогический вестник. - 1858.-Т. III. - С. 243-244.

9. Тихомиров Д.И. Педагогические курсы в Полтаве / Д.И. Тихомиров. - Полтава: Типо-Литография М.Л. Сторожицкого, 1898. - 332 с.

10. Отчет о временных педагогических курсах при управлении округа для подготовки учителей и учительниц средних учебных заведений в 1911-1912 учебном году. - К.: Типография Т-ва И.Н. Кушнерев и К°, 1913. - 71 с.

11. Организация общеобразовательных курсов для народных учителей в г. Харькове в 1910 году. - Харьков: Типография "Печатник",

Елена Тринус

*Творческие искания профессиональной подготовки учителя
в учреждениях последипломного педагогического
образования Украины конца XIX- начала XX века*

Аннотация. В статье рассматриваются особенности развития учреждений последипломного педагогического образования Украины конца XIX — начала XX века - временных курсов для переподготовки учителей начальных и средних школ разных сроков функционирования.

Ключевые слова: профессиональная подготовка учителя, последипломное педагогическое образование, курсы для переподготовки